IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

FURQATNING SAYOHATNOMALARI: TARIXIY VA BADIIY TAHLILI

Normatova Nasiba Suyun qizi
Toshkent Arxitektura Qurilish universteti.
Arxitektura fakuleti Interyer dizayn yo'nalishining
2-bosqich talabasi
normatovanasibaxon31@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21259877

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi o'zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqatning sayohatnomalari tarixiy hamda badiiy jihatdan tahlil qilinadi. Furqatning Turkiston, Hindiston, Afg'oniston, Arab mamlakatlari va Xitoy bo'ylab amalga oshirgan safarlari davomida yozgan asarlari o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti, madaniy muhiti va xalqlar turmush tarzini o'rganishda muhim tarixiy manba hisoblanadi. Maqolada sayohatnomalarning janr xususiyatlari, tarixiy ishonchliligi, badiiy tasvir vositalari, til va uslub masalalari ilmiy nuqtai nazardan yoritilgan. Shuningdek, Furqatning kuzatuvchanligi, voqelikni haqqoniy aks ettirish mahorati hamda ma'rifatparvarlik g'oyalari tahlil qilinadi.
Kalit so'zlar: Furqat, sayohatnoma, tarixiy manba, badiiy tahlil, ma'rifatparvarlik, publitsistika, XIX asr, Sharq adabiyoti.

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmi o'zbek adabiyoti tarixida yangilanish va ma'rifatparvarlik g'oyalari kuchaygan davr sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Bu davrda yashab ijod qilgan Furqat nafaqat iste'dodli shoir, balki publitsist, tarjimon, tarixiy kuzatuvchi va sayohatnavis sifatida ham o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi. Furqat ijodining muhim yo'nalishlaridan biri uning sayohatnomalaridir. Shoir o'z hayotining ma'lum qismini yurtidan uzoqda o'tkazgan va safarlari davomida ko'plab mamlakatlar haqida qimmatli kuzatishlar yozib qoldirgan. Ushbu kuzatishlar bugungi kunda tarixchilar, adabiyotshunoslar va madaniyat tadqiqotchilari uchun muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. Sayohatnoma Sharq adabiyotida qadimiy janrlardan biri hisoblanadi. Ushbu janr vakillari o'z safarlari davomida uchragan voqealar, shaharlar, odamlar, urf-odatlar va siyosiy jarayonlarni badiiy hamda hujjatli usulda tasvirlaydilar. Furqat ana shu an'anani davom ettirib, uni yangi realizm ruhida boyitdi.

Furqatning sayohatnomalari boshqa mumtoz sayohat asarlaridan bir qator jihatlari bilan ajralib turadi. Avvalo, ularda voqealar imkon qadar haqqoniy tasvirlangan. Shoir ko'rgan voqea-hodisalarni bo'rttirmasdan, kuzatuvchi sifatida bayon etishga intiladi. Shu bilan birga, u har bir mamlakatning madaniyati, iqtisodiyoti, ilm-fani va xalq turmushiga alohida e'tibor qaratadi. Sayohat davomida yozilgan lavhalarda Furqat zamonaviy taraqqiyotga katta qiziqish bildiradi. Temir yo'l, matbaa, gazeta, maktab, fan va texnika yutuqlarini yuqori baholab, Turkiston taraqqiyoti uchun ham ana shunday islohotlar zarurligini ta'kidlaydi. Bu jihatdan uning sayohatnomalari oddiy safar taassurotlari emas, balki ma'rifatparvarlik dasturi sifatida ham ahamiyatlidir.

Bundan tashqari, sayohatnomalarda muallifning shaxsiy kechinmalari ham muhim o'rin tutadi. Vatandan uzoqda yashash, sog'inch, insoniy qadriyatlar, ilm olishga intilish kabi motivlar asarning badiiy ta'sirchanligini kuchaytiradi. Shoir tabiat manzaralarini tasvirlashda poetik ifodalardan mohirona foydalanadi.

Furqat sayohatnomalari tarixiy hujjat sifatida ham alohida qimmatga ega. Ularda XIX asr oxiridagi Sharq mamlakatlarining siyosiy ahvoli, iqtisodiy rivojlanishi, xalqaro savdo yo‘llari va madaniy aloqalari haqida muhim ma'lumotlar uchraydi. Ayniqsa, Turkistonning Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan davridagi ijtimoiy hayot, xalqning turmush tarzi va ma'rifiy muammolari muallif nigohi orqali yoritiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi Furqat sayohatnomalarini tarixiy va badiiy jihatdan kompleks tahlil qilish, ularning o‘zbek adabiyoti taraqqiyotidagi o‘rni va ilmiy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tizimli, qiyosiy-tipologik, matnshunoslik va badiiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Furqatning sayohatnomalari o‘zbek adabiyotshunosligi, tarixshunoslik va manbashunoslik nuqtai nazaridan o‘rganildi.

Tahlil jarayonida sayohatnomalarning yaratilish davri, tarixiy sharoiti, kompozitsion tuzilishi, til xususiyatlari, obrazlar tizimi va badiiy vositalari kompleks ravishda ko‘rib chiqildi. Shuningdek, muallifning publitsistik uslubi hamda ma'rifatparvarlik qarashlari ilmiy asosda baholandi.

Furqat ijodini o‘rganishda zamonaviy adabiyotshunoslik metodlari bilan bir qatorda tarixiy manbalarni qiyoslash usuli ham qo‘llanildi. Bu esa sayohatnomalarda keltirilgan ma'lumotlarning tarixiy ishonchlilik darajasini aniqlash imkonini beradi.

Furqat sayohatnomalarining tarixiy va badiiy tahlili

Furqat sayohatnomalarining tarixiy tahlili

XIX asrning ikkinchi yarmi Markaziy Osiyo tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan murakkab davr bo‘ldi. Aynan shu davrda yashab ijod qilgan Furqat o‘z zamonasining ijtimoiy hayotini chuqur kuzatgan ma'rifatparvar adib sifatida tarixda alohida o‘rin egallaydi. Uning sayohatnomalari nafaqat adabiy asar, balki davr voqeliklarini aks ettiruvchi muhim tarixiy manba sifatida ham e'tirof etiladi.

Furqatning vatandan uzoqlashib, Sharq mamlakatlari bo‘ylab qilgan safarlari uning dunyoqarashini yanada kengaytirdi. U safar davomida uchragan shaharlar, xalqlar, davlat boshqaruvi, iqtisodiy taraqqiyot, ilm-fan va madaniyat taraqqiyotini kuzatib, ular haqida batafsil ma'lumotlar yozib qoldirdi. Mazkur kuzatishlar bugungi tarixshunoslik uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Sayohatnomalarda Hindiston, Afg‘oniston, Arab mamlakatlari hamda Xitoy hududlarining ijtimoiy hayoti tasvirlanadi. Muallif bu mamlakatlarda mavjud bo‘lgan savdo-sotiq tizimi, hunarmandchilik, dehqonchilik, bozorlar faoliyati va shahar madaniyati haqida aniq kuzatishlar beradi. Ayniqsa, xalqning turmush darajasi, ilmga bo‘lgan munosabati hamda ta'lim tizimi haqidagi mulohazalari tarixiy manba sifatida katta ahamiyatga ega. Furqat zamonaviy texnika va sanoat taraqqiyotiga alohida e'tibor qaratadi. Temir yo‘l, bug‘ kemalari, matbaa, gazeta va telegraf kabi yangiliklarni Sharq taraqqiyotining muhim omillari sifatida baholaydi. Bu kuzatishlar uning ilg‘or fikrli ma'rifatparvar ekanligini ko‘rsatadi. Shoir sayohat davomida ko‘plab madaniy farqlarni ham kuzatadi. Turli xalqlarning urf-odatlari, kiyinish madaniyati, oilaviy munosabatlari, diniy marosimlari va mehnat faoliyatini xolisona tasvirlaydi. Bu esa etnografik ma'lumot sifatida ham muhim ilmiy qiymatga ega. Sayohatnomalarda Turkiston hayoti bilan boshqa mamlakatlar qiyoslanadi. Muallif ayrim rivojlangan mamlakatlarda ilm-fan va ta'limning yuqori darajada ekanligini ko‘rsatib, o‘z yurti taraqqiyoti uchun ham ilm-ma'rifatni asosiy omil deb biladi. Aynan shu jihat Furqat ijodining ma'rifatparvarlik mohiyatini ochib beradi.

Tarixiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Furqat voqealarni bo‘rttirmasdan, kuzatuvchi sifatida bayon qiladi. Asarlarda tarixiy faktlar badiiy tasvir bilan uyg‘unlashgan bo‘lsa-da, voqealarning

haqqoniyligi saqlanib qolgan. Shu sababli uning sayohatnomalari tarixiy manba sifatida ham ishonchli hisoblanadi.

Furqat sayohatnomalarining badiiy xususiyatlari

Furqat sayohatnomalarining eng muhim jihatlaridan biri ularning yuksak badiiy mahorat bilan yozilganidir. Muallif oddiy safar taassurotlarini san'at darajasiga ko‘tara olgan. Har bir tasvirda obrazlilik, hissiylik va estetik mukammallik yaqqol seziladi. Asarlarda tabiat manzaralari alohida o‘rin egallaydi. Tog‘lar, daryolar, cho‘llar, bog‘lar va qadimiy shaharlar tasviri rang-barang badiiy vositalar yordamida ifodalanadi. Muallif tabiatni tasvirlash orqali o‘z ruhiy kechinmalarini ham aks ettiradi.

Furqat portret yaratishda ham katta mahorat ko‘rsatadi. U uchratgan insonlarning tashqi qiyofasi, fe'l-atvori, muomala madaniyati va kasbini qisqa, ammo ta'sirchan ifodalar orqali yoritadi. Natijada o‘quvchi har bir obrazni aniq tasavvur qila oladi. Dialoglardan foydalanish ham sayohatnomalarning badiiy qimmatini oshiradi. Muallif mahalliy aholi bilan bo‘lgan suhbatlarni tabiiy tarzda bayon etib, voqealarning ishonchliligini kuchaytiradi. Ushbu usul o‘quvchini voqealar rivojiga yanada yaqinlashtiradi. Furqatning tili sodda, ravon va xalqona bo‘lishi bilan ajralib turadi. U mumtoz adabiyot an'analariga sodiq qolgan holda xalq tilidagi iboralar, maqollar va hikmatli so‘zlardan unumli foydalanadi. Natijada sayohatnomalar ilmiy ahamiyat bilan bir qatorda badiiy zavq ham bag‘ishlaydi.

Asarlarda tashbeh, isti'ora, sifatlash, mubolag‘a va tazod kabi badiiy san'atlardan keng foydalanilgan. Masalan, tabiat tasvirlarida ranglar uyg‘unligi, shaharlarning go‘zalligi yoki insonlarning fazilatlari poetik vositalar orqali yorqin ifodalanadi. Furqat sayohatnomalarining kompozitsiyasi ham puxta qurilgan. Voqealar izchil rivojlanadi, har bir safar bosqichi mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilinadi. Bu esa asarning o‘qilishiga qulaylik yaratadi va mazmunning yaxlitligini ta'minlaydi.

Sayohatnomalarda publitsistik ruh ham kuchli seziladi. Muallif ayrim ijtimoiy muammolar yuzasidan o‘z munosabatini ochiq bildiradi. Jaholat, savodsizlik, qoloqlik va ilmga befarqlikni tanqid qiladi, aksincha ilm-fan, taraqqiyot va ma'rifatni ulug‘laydi. Muallifning vatanga muhabbati deyarli har bir sahifada sezilib turadi. U uzoq yurtlarda bo‘lsa ham Turkiston taqdirini o‘ylaydi, xalqining kelajagi haqida qayg‘uradi. Shu bois sayohatnomalar nafaqat safar taassurotlari, balki vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi muhim adabiy meros hisoblanadi.

Oraliq xulosa

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Furqat sayohatnomalari o‘zbek adabiyotida tarixiy-publitsistik va badiiy nasrning rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etadi. Ular bir vaqtning o‘zida tarixiy manba, etnografik kuzatuv, publitsistik asar va yuksak badiiy qiymatga ega adabiy yodgorlikdir. Muallifning keng dunyoqarashi, kuzatuvchanligi va badiiy mahorati sayohatnomalarni bugungi kunda ham dolzarb ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qadrlashga asos bo‘ladi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, Furqatning sayohatnomalari o‘zbek adabiyotida sayohat janrining rivojlanishida alohida o‘rin tutadi. Ular nafaqat badiiy asar, balki XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy hamda madaniy jarayonlarni yorituvchi muhim tarixiy manba sifatida ham qimmatlidir. Muallifning kuzatuvchanligi, voqea-hodisalarga xolis baho bera olishi va ularni badiiy ifodalash mahorati sayohatnomalarning ilmiy hamda estetik ahamiyatini yanada oshiradi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Furqat safar qilgan mamlakatlar hayotini tasvirlash bilan cheklanmay, ularni Turkiston ijtimoiy muhiti bilan qiyoslaydi. Bunday qiyoslash orqali u ilm-fan, ta'lim, matbaa, transport va savdo tizimining taraqqiyotdagi o‘rnini ko‘rsatadi. Ayniqsa, rivojlangan hududlardagi maktablar, kutubxonalar, gazeta va jurnallar faoliyatiga bergan baholari uning ma'rifatparvarlik qarashlarini yaqqol namoyon etadi. Furqatning sayohatnomalari o‘zbek publitsistikasi rivojida ham muhim bosqich hisoblanadi. Muallif voqealarni oddiy kuzatuvchi sifatida emas, balki jamiyat taraqqiyoti haqida chuqur mulohaza yurituvchi ziyoli sifatida tahlil qiladi. Uning fikrlarida millat ravnaqi ilm, ma'rifat va zamonaviy taraqqiyot bilan chambarchas bog‘liqligi alohida ta'kidlanadi. Badiiy jihatdan sayohatnomalar obrazlilik, tasviriylik va emotsional ta'sirchanlik bilan ajralib turadi. Tabiat manzaralari, shaharlar qiyofasi, tarixiy obidalar hamda insonlar xarakteri tasviri asarlarning estetik qiymatini oshiradi. Muallif tashbeh, isti'ora, sifatlash, mubolag‘a va boshqa badiiy vositalardan o‘rinli foydalangan.

Til xususiyatlari ham alohida e'tiborga loyiq. Furqat mumtoz adabiy til an'analarini saqlagan holda sodda va xalqchil uslubni qo‘llaydi. Bu esa uning sayohatnomalarini keng kitobxonlar ommasi uchun tushunarli va qiziqarli qiladi.

Bugungi adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan Furqat sayohatnomalari tarix, etnografiya, geografiya va madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan uzviy bog‘liq manba sifatida ham o‘rganilishi lozim. Ushbu asarlar xalqaro madaniy aloqalar, Sharq mamlakatlari tarixi va o‘zbek ma'rifatparvarligi tarixini tadqiq etishda muhim ilmiy material bo‘lib xizmat qiladi.

XULOSA

Furqatning sayohatnomalari o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida alohida o‘rin tutuvchi noyob badiiy va tarixiy meros hisoblanadi. Ularda muallifning keng dunyoqarashi, tarixiy voqelikni chuqur anglash qobiliyati hamda yuksak badiiy mahorati o‘z ifodasini topgan. Maqolada olib borilgan tahlillar quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon berdi: Furqat sayohatnomalari XIX asr oxiri Sharq mamlakatlarining ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim tarixiy manbadir.

Asarlarda tarixiy faktlar badiiy tasvir bilan uyg‘un holda berilganligi ularning ilmiy qiymatini yanada oshiradi. Muallifning ma'rifatparvarlik g‘oyalari sayohatnomalarning asosiy g‘oyaviy yo‘nalishini tashkil etadi. Furqat tabiat tasviri, portret yaratish, dialog va badiiy san'atlardan mohirona foydalangan. Sayohatnomalar o‘zbek publitsistikasi va badiiy nasr taraqqiyotida muhim bosqich hisoblanadi. Furqatning ilm-fan, ta'lim va taraqqiyot haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Sayohatnomalar tarixshunoslik, adabiyotshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shunday qilib, Furqatning sayohatnomalari nafaqat o‘z davrining tarixiy voqeliklarini yorituvchi hujjat, balki yuksak badiiy mahorat namunasi hamdir. Ularni chuqur o‘rganish o‘zbek adabiyoti, milliy ma'rifatparvarlik harakati va Sharq xalqlari madaniy aloqalarini tadqiq etishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
2. Naim Karimov. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent.
3. Begali Qosimov. Milliy uyg‘onish. – Toshkent: Ma'naviyat.
4. O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. – Toshkent.
5. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi. – Toshkent: Fan.
6. O‘zbek milliy ensiklopediyasi. – Toshkent.